

І. Доктрина природного права в історико-філософському вимірі

Микола Козюбра

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
професор кафедри загальнотеоретичного правознавства
та публічного права
Національного університету "Києво-Могилянська академія",
суддя Конституційного Суду України у відставці
(Київ, Україна)
koziubra@ukma.edu.ua

УДК 340.122

ДОКТРИНА ПРИРОДНОГО ПРАВА: ЧЕРЕЗ ІСТОРИЧНІ ЗЛЕТИ Й ПАДІННЯ ДО ВИЗНАННЯ ОСНОВОЮ НАЙВАЖЛИВІШИХ ДОСЯГНЕНЬ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

АНОТАЦІЯ. У статті простежується еволюція доктрини природного права від зародження її ідей у період античності, формування засадничих положень доктрини до визначення її місця у сучасній правовій теорії та практиці.

Підкреслюється, що на довгому історичному шляху доктрини природного права були періоди як стрімких злетів, так і болючих падінь, які часом межували з повним занепадом.

Один із найвищих злетів природного права припадає на періоди Відродження і Просвітництва (XVII–XVIII ст.). Саме в цей час була створена потужна школа природного права, яка вивела його на провідні позиції у праворозумінні та справила величезний вплив на процес розвитку не тільки національного, а й міжнародного права, яке своїм становленням у сучасному його вигляді зобов'язане названій школі.

У статті аналізуються причини занепаду школи природного права, найбільшого удару по якій завдала концепція юридичного позитивізму з його абсолютизацією ролі науки та раціонального логічного мислення у правотворенні, ігноруванням духовно-моральних, ціннісних засад права, зведенням його до логічно замкнутої системи норм, запереченням ролі судової практики у процесі правотворення тощо.

Ці та інші недоліки юридичного позитивізму не могли не сприяти відродженню природного права, справжній ренесанс якого відбувся після Другої світової війни як реакція на кричущі свавілля нацистського режиму, яке часто підносилося до рангу закону. У статті піддається аналізу внесок у цей процес таких видатних філософів права, як Г. Радбрух, А. Кауфман та ін.

У завершальній частині статті, на основі аналізу праць таких провідних філософів права сучасності, як Р. Алексі, Л. Фуллер, Р. Дворкін та інші, простежуються тенденції розвитку ідей доктрини природного права в сучасній неопозитивістській правовій філософії.

Цей аналіз дав авторіві змогу дійти таких висновків.

По-перше, найбільш поширені і впливові в сучасному світі філософсько-правові концепції – доктрину природного права, теорію юридичного позитивізму, соціологічну теорію права та їх численні варіанти – неможливо оцінювати на основі критеріїв, притаманних науці – “істинності – хибності”, “істини – оми”. На відміну від наукових концепцій, вони мають оцінюватися за критерієм взаємодоповнення надбаннями одна одної.

По-друге, незважаючи на те що доктрина природного права, як і інші концепції праворозуміння, не позбавлена вад, її здобутки перевершують вади. До здобутків доктрини природного права належать: орієнтація доктрини на пошук об’єктивної сутності права через звернення до його морально-етичних основ, що суттєво розширює і поглиблює зміст права, пов’язуючи його з нагромадженими протягом багатьох віків цінностями світової культури; людиноцентричність доктрини природного права: у центрі всіх її варіантів – людина, її гідність, невідчужувані права та свободи, які є невіддільною рисою природи людини. Вони обмежують державу, є суттєвою перешкодою для державного свавілля; протидія доктрини природного права надмірному формалізму й догматизму у праві. Згідно з нею першоджерелом права є не держава, а людина, її природні невідчужувані права й свободи та інші цінності людської культури; розрізнення понять “право” й “закон”, встановлення орієнтирів для пошуку критеріїв правового закону та “правопорушуючого законодавства”.

По-третє, ці та інші здобутки доктрини природного права лежать нині в основі досягнень у сфері як правової теорії, зокрема таких її безсумнівних надбань, як теорія прав людини, концепції верховенства права й правової держави, так і юридичної практики.

Ключові слова: доктрина природного права; теорія юридичного позитивізму; соціологічна теорія права; теорія прав людини.

Історія ідей природного права сягає глибини віків. Сьогодні складно визначити, де й коли ці ідеї зародилися. Дехто з філософів права намагається відшукати їх витоки у ранньому християнстві, зокрема в Старому та Новому завітах, у філософів Давнього Вавилону, Єгипту, Індії та Китаю¹. Інші, навпаки, дотримуються думки, що в цих давніх цивілізаціях не існувало чіткого розмежування між світом природи та світом людини, між фізичними законами природи, що управляють світовим порядком, і заповідями Бога, які визначають порядок у людському суспільстві, тобто ідей, на яких виникла доктрина природного права. Навіть у Китаї, попри його величезний внесок у розвиток людської цивілізації, так і не змогли дійти висновку про існування непорушних фізичних законів, що управляють всесвітом. Китайські філософи заперечували ідею єдиного небесного (трансцендентного) повелителя – Всевишнього, який встановлює закони як для всесвіту, так і для людини. У китайській філософії традиційно переважала ідея гармонії як основного принципу світобудови.

¹ С. Сливка, *Природне та надприродне право*, ч 1: *Природне право: історико-філософський погляд* (Атіка 2005) 8–71.

Цієї гармонії у всесвіті й людському суспільстві неможливо досягти за допомогою природного чи позитивного права. Вона виникає або спонтанно, або через вплив на неї певних ситуацій². Саме цим можна пояснити той факт, що в Китаї так і не отримали визнання ідеї про існування вічних законів, із яких випливають причинно-наслідкові зв'язки³.

Це дає підстави для більшості філософів і правознавців вважати, що колискою природно-правових ідей була Антична Європа, а саме Стародавня Греція та Стародавній Рим.

Більш-менш систематизованого вигляду ідеї, на яких згодом сформувалася доктрина природного права, почали набувати ще в V–IV ст. до н. е. завдяки зусиллям грецьких софістів, основним девізом яких став вислів одного з найвідоміших їх представників Протагора: “Людина є мірою всіх речей існуючих”. Софісти намагалися обґрунтувати положення про те, що право не є чимось штучним, встановленим волею людей, а випливає з природи самої людини.

Попри те, що погляди софістів різних поколінь не були однорідними (на деяких із них істотний вплив мали містичні й теологічні уявлення про світобудову), ідея про те, що природний порядок речей є визначальним як у сфері фізичного буття, так і у сфері людських відносин, що право виростає саме з нього, є “велінням природи”, яке протистоїть штучному й тимчасовому праву, залежному від волі законодавця, залишалася провідною у їхньому вченні.

Ідеї софістів (їх у філософській літературі часто називають досократиками) відіграли важливу роль у подальшому розвитку філософії природного права. Вихідець із софістів-досократиків Сократ, хоч його погляди далеко не завжди збігалися з їхніми поглядами, услід за софістами розрізняв природне право й закони полісу, розвиваючи ідею про природу людини як першоджерело одного й другого.

Учень Сократа Платон, незважаючи на те що прямо не висловлював думок про існування природного права поряд із правом державним, водночас обґрунтовував, що закон держави не повинен бути під владою правителів, інакше це буде “неправильний закон”. У своїй найбільш відомій праці “Держава” він послідовно проводив ідею справедливості, яка в його інтерпретації подається як найважливіша ідея з-поміж вищого світу ідей, що перебувають поза фізичним простором і часом, та становить першооснову всіх соціальних явищ⁴. Ця ідея може бути повністю реалізована лише в досконалій державі, що управляється філософами⁵.

² Д. Ллойд, *Ідея права* (Юмашева М та Юмашев Ю пер с англ, Югона 2002) 80–1.

³ J. Needham, *Science and Civilization in China, vol 2: History of scientific thought, ch 18* (Cambridge University Press 1956); Ллойд (п 2) 81.

⁴ Платон, “Держава” у *Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права* (Головатий С ред, Книга для бізнесу 2008) 13–90 (“цілком досконала держава” – С. 31, 43; “справедливість” – С. 37, 42, 45; “українські філософи” – С. 79–80).

⁵ Там само 79–82.

В іншій своїй праці “Закони” Платон спробував показати, як можна наблизитися до цієї ідеї в “цілком досконалій державі”.

Свого подальшого розвитку погляди Платона про розгляд усіх явищ і процесів крізь призму “справедливого” і “несправедливого”, “правильного” і “неправильного”, “розумного” й “нерозумного” набули в Аристотеля, який належить до учнів Платона. У своїх роздумах про державу (“найкращу форму державного устрою”) він тісно ув’язав поняття “справедливість” із поняттям “право”, визначаючи її як ‘чесноту конче необхідну в суспільстві’, за якою ‘неминуче йде решта чеснот’⁶, зокрема й “добре впорядкування”. На думку Аристотеля, “добре впорядкування” – це завжди “справедливе впорядкування”, яке можливе лише через “справедливі закони”⁷.

Саме з пануванням таких законів він пов’язував утвердження порядку на засадах справедливості та “найкращу форму державного устрою”. Закони, що мають відхилення від цієї форми, тобто не ґрунтуються на справедливості, не здатні забезпечити “доброго впорядкування”, а отже, є “неправильними”. У зв’язку з цим Аристотель намагається з’ясувати поняття “кричущої несправедливості” та розвести (виокремити) поняття “право” і “закон”⁸.

Однак слід зазначити, що природно-правові ідеї та висновки Аристотеля, як і його попередників, стосувалися незалежних грецьких полісів, тобто мали відносно обмежений просторовий характер. Філософ не розмірковував категоріями всезагальної, спільної для всіх людей справедливості та такого ж всезагального, обов’язкового для них, з огляду на спільність людської природи, права.

Такий обмежений підхід був подоланий лише згодом, уже після Аристотеля. Вагомий крок у цьому напрямку зробили пізньогрецькі філософи – стоїки. Вони акцентували увагу на універсальності людської природи, обумовленої основною властивістю людини – розумом. У зв’язку з цим право розглядається ними як продукт всесвітнього раціонального розуму, звідки випливало, що воно може претендувати на моральну перевагу над місцевими законами та звичаями полісів. Проте прямий висновок про пріоритетність універсального закону природи над законами полісу в разі конфліктів між ними, характерний для пізніших варіантів доктрини природного права, стоїками ще не був зроблений⁹.

Учення стоїків про природне походження права та його універсальність отримало розвиток у Римській імперії. Суттєвий внесок у концептуальне оформлення доктрини природного права як цілісної, завершеної системи поглядів зробив, зокрема, видатний мислитель античного Риму

⁶ Арістотель, *Політика* (Кислюк О пер з давньогр та передм, Основи 2000) 86.

⁷ Там само 95–6.

⁸ Там само 18, 88, 111 та ін.

⁹ Ллойд (н 2) 87–8.

Марк Тулій Цицерон. У своїх творах він, як і його грецькі попередники, намагався шукати “корені права” не в міркуваннях людей, а в природі. Він стверджував: ‘Право випливає з природи, є мірилом, наданим природою’¹⁰. Під нею Цицерон розумів Космос, навколишній фізичний і соціальний світ із його багатоманітними формами людського співжиття, зовнішній і внутрішній світ людини. У зв’язку з цим він наголошував, що існує ‘найвищий закон’, ‘спільний для всіх віків’. Він ‘виник раніше, ніж <...> писаний закон’, до того, ‘як будь-яка держава взагалі була заснована’¹¹.

Як і Платон, Аристотель і стоїки, Цицерон розглядав право у його нерозривному зв’язку зі справедливістю, проте, на відміну від них, займав більш радикальну позицію в цьому питанні. Він послідовно проводив думку про те, що не можна назвати правом несправедливі закони людей. ‘Там, де немає правдивої справедливості, там не може бути і права, якщо навіть так вирішить зібрання людей’¹², – стверджував Цицерон. Її він інтерпретував як вічну й незмінну властивість природи, зокрема й людської природи¹³. Справедливість, по суті, виступала основним мірилом (критерієм) оцінки законів, створених людьми, на предмет їх відповідності законам природи, а отже, природному праву.

Від ідей Цицерона та його грецьких попередників відштовхувалися у своїх творах і представники стоїцизму наступних поколінь – Сенека, Марк Аврелій, Ульпіан та ін. Попри те, що в їхніх поглядах були відмінності, їх об’єднувало те, що коріння права вони вбачали в законах природи, яку ототожнювали з розумом людини як мірою всіх речей, та нерозривно пов’язували право зі справедливістю.

Таким чином, можна констатувати, що більшість характерних ознак природного права, що стали фундаментом відповідної доктрини, сформульовані в Стародавній Греції та Стародавньому Римі.

Розпочавши свою історію в епоху античності, доктрина природного права пройшла довгий – більш ніж 2,5-тисячолітній, складний і суперечливий шлях розвитку. Упродовж нього вона зазнавала впливу різних філософських течій, шкіл і концепцій, що позначалося на інтерпретації її прихильниками витоків природного права (від вічних і незмінних законів фізичної природи, Космосу, Бога до змінюваного в часі раціонального людського розуму, всезагальних моральних цінностей і правової природи речей), його змісту і формах прояву (неотомізм, екзистенціалізм, феноменологізм, герменевтика тощо), способах аргументації

¹⁰ Марк Тулій Цицерон, *Про державу. Про закони. Про природу богів* (Литвинов В пер з латин, Основи 1998) 170, 174.

¹¹ Там само 163 і наст.

¹² Там само 122–3.

¹³ Детальніше див.: С Головатий, *Верховенство права, кн перша: Від ідеї – до доктрини* (Фенікс 2006) 61–123.

та ін. Проте закладені в античні часи фундаментальні засади доктрини природного права про його надзаконне походження і нерозривний зв'язок зі справедливістю залишалися наріжним каменем практично всіх її наступних варіантів. Ба більше, вони стали одним із провідних для інших позитивістських концепцій права, про що детальніше йтиметься трохи далі.

На довгому історичному шляху доктрини природного права були періоди як стрімких злетів, так і болючих падінь, які часом межували з повним занепадом. Проте після них наставали періоди відродження та нових піднесенень, які зрештою привели якщо й не до всезагального визнання її ідей, то принаймні до толерантного ставлення до основних положень доктрини, а часто й активного використання її надбань сучасною правовою теорією і практикою.

Одним із найвищих злетів природного права, його “золотий вік”, за висловом Д. Ллойда, припадає на період XVII–XVIII ст., який увійшов в історію під назвами Ренесанс (Відродження) і Просвітництво. Саме в цей період створена потужна школа природного права, яка вивела його доктрину на провідні, можна сказати визначальні, позиції в праворозумінні та зробила величезний вплив на процес розвитку не тільки національного, а й міжнародного права. По суті, своїм становленням у сучасному його вигляді останнє зобов'язане школі природного права.

Засновником цієї школи прийнято вважати голландського філософа Г. Гроція. З його ім'ям пов'язаний інтелектуальний поворот доктрини природного права від притаманного Середньовіччю обґрунтування права догматами християнської віри, побудованої переважно на ірраціональному сприйнятті світу, до раціоналізму.

Джерелом природного права Г. Гроцій, як і чимало його далеких попередників часів античності, вважав природу людини (за його словами, вона є “матір'ю природного права”¹⁴), передусім таку її унікальну властивість, як розум, який спонукає її до пошуків розумного, раціонального обґрунтування порядку в суспільстві. Оскільки здатність до розумової діяльності властива не лише окремим людям чи їх спільнотам, а й усьому людству, природне право Г. Гроцій вважав творінням всезагального здорового людського розуму, а систему природного права – універсальною.

“Волевстановлене право”, у якому він розрізняв “право Боже” і “право людське”, тобто створене людьми внутрішньодержавне право, є результатом природного права людей до взаємоспілкування. При цьому “людське право” виникає із зобов'язань людей, прийнятих за взаємною згодою, і має служити інструментом реалізації природного права¹⁵.

¹⁴ Гуго Гроцій, ‘О праве войны и мира’ в *Антология мировой правовой мысли, т III: Европа. Америка 17–20 вв.* (Мысль 1999) 23.

¹⁵ Там само 28 і наст.

Раціональна методологія Г. Гроція стала відправним пунктом у подальшому розвитку доктрини природного права такими визначними мислителями вказаної епохи й продовжувачами започаткованої ним школи, як Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Кант та ін.

Англійський філософ Т. Гоббс, за всієї неоднозначної оцінки його творчої спадщини з огляду на прихильність філософа до абсолютизму (авторитаризму), виходив із того, що природне право (*jus Naturale*), яке він ототожнював зі свободою людини використовувати власні сили на свій розсуд для збереження власної природи¹⁶, є породженням “природного закону” (*lex Naturale*), котрий являє собою “веління розуму”. Згідно з ним людина має діяти відповідно до принципу ‘не роби іншому того, що ти вважаєш би нерозумним стосовно тебе самого’¹⁷. Їй заборонено робити те, що є руйнівним для її спільного з іншими життя. У зв’язку з цим Т. Гоббс наполягав на обмеженні свободи кожної людини заради підтримання миру й суспільної безпеки.

Встановлений сувереном цивільний закон має бути гарантією природного закону, тобто регулювати відносини між людьми таким чином, щоб він служив спільній безпеці. За межами цієї загальної мети цивільний закон не повинен позбавляти людину свободи діяти на власний розсуд¹⁸. Звідси випливав висновок, що все, що не заборонене цивільним законом, дозволене.

Співвітчизник Т. Гоббса, один із фундаторів інтерпретації прав людини як природних і невідчужуваних та ідеї суспільного договору Дж. Локк пропонував розглядати стан, у якому перебувають люди, як “стан природи”, який, зі свого боку, є нічим іншим, як “Розумом”, що вчить людей і все людство бути рівними, не завдавати шкоди життю, здоров’ю, свободі чи власності інших і дотримуватися закону природи, що вимагає миру та збереження всього людства¹⁹.

“Позитивні закони держави”, якими Дж. Локк охоплював насамперед загальне право Англії, є лише тоді справедливими, коли вони ґрунтуються на законі природи, відповідно до якого мають вивірятися і тлумачитися.

З позиції природного права Дж. Локк обґрунтовував один із найважливіших постулатів свого вчення – право народу на опір (повстання), якщо влада вдається до всіляких зловживань, діє всупереч закону природи та “первісному договору”, за яким кожний індивід передав владу суспільству, до якого увійшов, тобто коли є узурпація влади, внаслідок чого вона перестає відповідати меті, задля якої встановлена²⁰.

¹⁶ Т. Гоббс, ‘Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского’ в *Антология мировой правовой мысли, т III: Европа. Америка 17–20 вв.* (Мысль 1999) 38.

¹⁷ Там само 47.

¹⁸ Там само 45.

¹⁹ Дж. Локк, ‘Два трактата о правлении’ в *Антология мировой правовой мысли, т III: Европа. Америка 17–20 вв.* (Мысль 1999) 86.

²⁰ Там само 89, 91–5.

Французький філософ, педагог і письменник Ж.-Ж. Руссо, який увійшов в історію як основоположник теорії суспільного договору, будуючи цю теорію під значним впливом школи природного права, зокрема ідей Г. Гроція про природу людини (природний стан людини), водночас, на відміну від засновників і послідовників цієї школи, зокрема й Г. Гроція, Дж. Локка, а часом навіть у дискусіях із ними, обґрунтовував власний підхід до розуміння природного права та заснованого на ньому суспільного договору.

Якщо його попередники вважали, що ‘політичну владу було встановлено на основі людської домовленості, а не на основі божественного права’, то Ж.-Ж. Руссо, навпаки, обстоював позицію, згідно з якою ‘людина не має права віддавати свою природну свободу нікому’, вона повинна діяти згідно з обов’язковими для неї вічними, встановленими Богом стандартами справедливості. Проте оскільки ці стандарти не можуть бути дотримані в суспільстві всіма людьми (з огляду на істотні відмінності), потрібні домовленості між ними та закони, здатні ‘поєднати права з обов’язками і скерувати справедливість на її об’єкт’²¹.

Звідси випливав висновок, що закон, звернений до людини як істоти розумної й моральної, це не ‘раціональний обрахунок власного інтересу’, а ‘цілком визначений за своєю метою порядок’, який ‘закладено Богом’ і якого люди повинні дотримуватися для того, щоб вести моральний спосіб життя²². Цей висновок фактично покладено в основу теорії суспільного договору Ж.-Ж. Руссо. Проголосивши, що людина народжується вільною (хоч і “повсюди вона – у кайданах”), філософ ставив перед собою завдання не повернути людину в її “первісний природний стан”, а намагався знайти те, що могло б “легітимізувати” навіть силу, яка відповідно до його позиції сама ‘не породжує права’, і на основі цього довести ‘можливість існування такого суспільного порядку’, який може ‘приносити користь і бути справедливим’ для людини²³.

Це досягається, згідно з Ж.-Ж. Руссо, за умови, коли суспільство є нічим іншим як суспільним договором, що ґрунтується на свободі його прийняття і “колективного примусу”. Тільки таке суспільство, на переконання філософа, ‘відповідає самій природі людини’²⁴.

З позицій суспільного договору філософ обґрунтовує також ідею “загальної волі” як єдиної законної влади в державі. Ця ідея набула особливої популярності вже після його смерті (у ХІХ – на початку ХХ ст.) і використовувалася певними політичними силами далеко не в інтересах

²¹ Ж.-Ж. Руссо, ‘Об общественном договоре, или Принципы политического права’ в *Антология мировой правовой мысли, т III: Европа. Америка 17–20 вв.* (Мысль 1999) 128–40. Див. також: Головатий (н 13) 311. Головатий (н 13) 335.

²² Там само 339.

²⁴ Там само. Усі цитування Ж.-Ж. Руссо, наведені в цій частині статті, подаються у перекладі С. Головатого українською мовою відповідних праць філософа в англomовному їх варіанті.

справедливого суспільства, а, навпаки, для утвердження диктаторських, тоталітарних режимів.

Нерідко продовжують маніпулювати “загальною волею”, а точніше “волею народу” (особливо на пострадянському просторі, зокрема в Україні) деякі політичні сили й сьогодні, намагаючись подати політично оформлену волю більшості населення або навіть волю більшості обраних ним представників – депутатів парламенту, як виразників волі колективного цілого – народу. При цьому ігнорується той факт, що в сучасній демократичній і правовій державі народ як “джерело державної влади” виступає не тільки як колективне, ‘містичне й розпливчасте’, за висловом Д. Ллойда, ціле, а й як сукупність громадян, що мають невідчужувані права й свободи, зокрема сферу свободи стосовно народу, більшості, яка формує цю волю, і держави, що її виражає. У концепції Ж.-Ж. Руссо, на жаль, місця окремій людині з її природними й невідчужуваними правами не знайшлося.

Традиції школи природного права у вказану епоху розвинув один із найяскравіших її представників – французький філософ і юрист Ш.-Л. Монтеск’є. У його працях, зокрема основний із них “Про дух законів”, суттєвого поглиблення набули такі багатовікові напрацювання доктрини природного права, як вчення про “закони природи” як вияв “людського розуму”, що управляє всіма народами землі; про “владу розуму”; про “позитивні закони”, спосіб їх творення і співвідношення з правом та ін.²⁵

Одним із ключових положень, яким пронизана вся теоретична спадщина Ш.-Л. Монтеск’є, стало положення про вічність і незалежність від людських законів такої категорії, як справедливість, природу й зміст якої він намагався розкрити в нерозривному зв’язку зі свободою людини, зокрема її політичною свободою²⁶.

З позицій обмеження державної влади свободою людини та її споконвічним прагненням до справедливості Ш.-Л. Монтеск’є обґрунтовував одну з основних своїх ідей – ідею “стриманого правління”, для досягнення якої вибудував низку інституційних інструментів юридичного й морального характеру. Визначальне місце серед них відведене структуризації державної влади та її конституціонуванню таким чином, щоб законодавча та виконавча влада не була поєднана в одному органі, а судова влада відокремлена від однієї й другої²⁷. Суттєве значення для забезпечення “стриманого правління” має також висловлена Ш.-Л. Монтеск’є ідея про те, що всі ці три влади мають здійснювати взаємоконтроль дій одна одної з метою недопущення надмірного зосередження (узурпації)

²⁵ Ш.-Л. Монтеск’є, ‘О духе законов’ в Антология мировой правовой мысли, т III: Европа. Америка 17–20 вв. (Мысль 1999) 108–26.

²⁶ Там само 121 і наст.

²⁷ Там само 114, 116–121.

влади в руках одного органу чи особи, хоч, на відміну від першої ідеї, вона не отримала розгорнутої аргументації у його працях.

З названих ідей впливає концепція поділу влади з її механізмами “стримувань і противаг”, яка стала однією з визначальних підвалин сучасного конституціоналізму.

У загальному руслі природно-правових ідей розвивав своє філософсько-правове вчення видатний німецький філософ епохи Просвітництва І. Кант. Його погляди на природне право хоч і спиралися на здобутки представників школи природного права, проте відрізнялися суттєвою своєрідністю й оригінальністю в підходах до інтерпретації.

Так, погоджуючись із Ж.-Ж. Руссо, що в основі правопорядку лежить моральність людини, І. Кант водночас, на відміну від Ж.-Ж. Руссо, розглядав моральність не як метафізичну категорію, закладену Богом, а як внутрішню властивість самої людини. “Моральний закон у нас”, – стверджував він, тобто першоджерело права, згідно з І. Кантом, коріниться у моральних вимогах кожного до самого себе. Звідси впливав його знаменитий категоричний імператив – фундаментальний моральний закон із девізом: ‘Чини згідно з таким правилом – максимою, дотримуючись якої ти можеш побажати, щоб вона стала всезагальним законом’²⁸.

Категоричний імператив, або “золоте правило моральності” (як називав його сам І. Кант), не є наслідком раціонального теоретичного знання; він пізнається суто інтуїтивно, залишаючись формальним принципом без конкретного змісту²⁹. Дотримання цього всезагального, абсолютного й універсального принципу стало основою Кантової версії природного права. Зміст цього принципу вчений розкриває за допомогою відповідних правил – вимог, серед яких, зокрема, такі: підпорядкування вчинків людей загальному закону свободи, згідно з яким свобода одного має узгоджуватися зі свободою іншого, відповідність їхньої поведінки критеріям блага й справедливості, заборона робити людям те, що може призвести до руйнування основ їхнього співжиття (не зазіхати на життя, власність інших людей, не порушувати взятих на себе зобов’язань тощо)³⁰.

З іменем І. Канта пов’язаний також започаткований його попередниками поглиблений розвиток природно-правової інтерпретації прав людини. Згідно з його концепцією люди від народження наділені невіддільними, незалежними від позитивного закону правами, які ніхто не може відчувувати. У зв’язку з цим філософ поділяє права на ‘природжені, які

²⁸ И Кант, ‘Метафизика нравов в двух частях’ в *Антология мировой правовой мысли, т III: Европа. Америка 17–20 вв.* (Мысль 1999) 309–10.

²⁹ Ллойд (н 2) 99.

³⁰ В Бачинін та М Панов, *Філософія права* (Ін Юре 2002) 398.

належать кожному від природи незалежно від будь-якого правового акта, та набуті, які потребують такого акта³¹.

Незважаючи на те що підходи до інтерпретації природного права та його зв'язків з “людським правом” (правом, встановленим людьми) у представників школи природного права та послідовників її ідей, як видно навіть із цього короткого огляду, мали суттєві відмінності, вихідні методологічні установки для них залишалися спільними: усі вони стояли на позиціях виключно раціоналістичного, світського природного права.

Доктрина природного права в такому її розумінні набула значного поширення як у Європі, так і за її межами, зокрема на американському континенті, передусім у США. Не залишилася осторонь цього процесу також Україна. Ба більше, саме на її теренах підготовлена одна з перших у Європі (на думку С. Сливки, навіть перша) праця С. Оріховського-Роксолана “Про природне право”, яка, на жаль, повністю не збереглася³². Чимало прихильників природного права було й серед учених і вихованців Києво-Могилянської академії (Т. Прокопович, Я. Козельський, П. Орлик та ін.).

Школа природного права справила величезний вплив не тільки на розвиток політичної та правової думки тогочасних Європи і США, а й на політичну практику тієї епохи. Під гаслами доктрини природного права – справедливості, свободи, рівності, власності, природних, невідчужуваних прав людини, зокрема й права народу на повстання, народного суверенітету, поділу влади тощо – здійснювалися антиабсолютистські ліберально(буржуазно)-демократичні революції в Англії (XVII ст.), США та Франції (XVIII ст.). Ідеї та положення школи знайшли своє відображення у таких доленосних післяреволюційних актах, як Декларація незалежності США 1776 р., Конституція США 1787 р., Білль про права 1791 р., Французька декларація прав людини й громадянина 1789 р., Конституція Франції 1796 р. та ін.

Здавалося, такий тріумф школи природного права відкриває оптимістичні перспективи для її подальшого розвитку. Проте, як це нерідко буває в історії, на зміну періодам злету (короткочасного чи тривалого) певних шкіл, концепцій, філософських напрямів приходять періоди їх занепаду. Не вдалося оминати такої долі й школі природного права. Період її занепаду почався фактично не із заперечення самого поняття природного права, а з критики поглядів засновників і послідовників школи.

Показовим у цьому аспекті є філософсько-правове вчення одного з найвизначніших представників німецької класичної філософії

³¹ И Кант, ‘Метафизика нравов в двух частях’ в Кант И, *Критика практического разума* (пер с нем, Наука 1999) 291–2.

³² Сливка (н 1) 95.

Г. В. Ф. Гегеля, якого відносять до продовжувачів духовно-гуманістичної традиції природного права І. Канта.

Як і І. Кант, він шукав коріння (“грунт”) права у сфері духовного – розуму, моралі, людської свободи, яку він вважав субстанцією духу й найвищим принципом. Людина, природним станом якої є свобода, що належить їй від народження, перебуває, як і у версії природного права І. Канта, у центрі гегелівської філософії права³³.

Проте, на відміну від І. Канта, Г. В. Ф. Гегель категорично заперечував як античні ідеї природного права, так й ідеї представників школи природного права про вічність і застиглість всезагального “права розуму”. Основну мету філософії права він убачав у її очищенні від цих ідей, пропонуючи власне трактування природного права як відображення абсолютної моралі, що уособлює дух народу. Мораль окремого індивіда, на думку Г. В. Ф. Гегеля, є проявом цього всезагального, органічного цілого³⁴.

Своєрідною є позиція вченого щодо співвідношення природного й позитивного права. Він виступав проти їх протиставлення. Згідно з ученням Г. В. Ф. Гегеля, природне право є найбільш розумною основою дійсного, позитивного права, оскільки, як він зазначав у передмові до своєї фундаментальної праці “Філософія права”, “що розумне, те дійсне, а що дійсне, те розумне”³⁵. Ця теза викликала свого часу чимало суперечок щодо змісту, вкладеного в неї філософом, які тривають і досі.

Не вдаючись до їх аналізу, зазначимо, що чітко не визначена позиція вченого, враховуючи його безсумнівний авторитет, стала одним із поштовхів початку наступу на природне право.

Спочатку, з огляду на все ще велику популярність ідей природного права, нападки на нього були доволі стриманими. Саме природне право не заперечувалося. Проте його інтерпретація різними філософсько-правовими течіями й школами суттєво змінювалася, усе більше вихолощуючи ідеї засновників і послідовників школи природного права XVII–XVIII ст.

Так, основоположники історичної школи права Г. Гуго, Ф. Савінії, Г. Пухта, не відкидаючи самого терміна “природне право”, ба більше, спираючись на ідеї Ш.-Л. Монтеск’є, І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, водночас доводили односторонність учень природного права, його відірваність від реальної (емпіричної) дійсності та історичного процесу розвитку права.

Вони пов’язували його з конкретними умовами життя народу, народним духом, на формування якого впливають різноманітні чинники: як природні, зокрема кліматичні, так і соціальні – історичні, політичні, на-

³³ Г Гегель, ‘Філософія права’ в Антология мировой правовой мысли, т III: Европа. Америка 17–20 вв. (Мысль 1999) 325.

³⁴ Там само 324, 337–9.

³⁵ Г Гегель, Філософія права (Мысль 1990) 53.

ціональні, культурно-етнічні, психологічні та ін. Відповідно, право розглядалось як продукт історичного розвитку народного духу, результатом якого є звичаї і традиції народу. Саме в них, на думку фундаторів і послідовників історичної школи права, криється природне коріння права.

Своє, принципово відмінне від традиційного, тлумачення природного права пропонували також представники інших філософсько-правових підходів до його інтерпретації (біологічного, соціального тощо).

Проте якщо не нищівного, як вважають деякі вітчизняні й зарубіжні автори, то принаймні найболючішого удару по вченнях природного права завдала концепція юридичного позитивізму.

Ідеї, які з точки зору сучасної термінології співзвучні з позитивізмом, як й ідеї природного права, мають доволі давню історію, яка сягає ще часів античності. Їх можна помітити, зокрема, у вченнях суперників стоїцизму – епікурійців³⁶.

Проте значна увага до цих ідей прикута лише в епоху Просвітництва, тобто коли школа природного права перебувала якщо й не на вершині свого розквіту, то принаймні зберігала досить сильні позиції. Як це не дивно, але позитивістські погляди, як і погляди представників природного права, виростили, по суті, з одного джерела – притаманної епосі Просвітництва безмежної віри в абсолютну силу розуму та його невіддільну рису – раціоналізм. Проте якщо школа природного права оперувала розумом як категорією абстрактною, метафізичною, позитивізм, навпаки, зміщував акценти на його емпіричні, конкретні прояви в реальному людському бутті.

Потужний поштовх для розвитку позитивістських ідей спричинили вражаючі досягнення науки тих часів – математики, фізики, хімії, біології тощо, що ґрунтувалися переважно на емпіричних методах пізнання навколишнього світу – спостереженнях, дослідах, експериментах тощо. Досягнення науки, привабливість притаманних їй методів і віра в невичерпні можливості науки справили сильний вплив на всі сфери людської діяльності, зокрема й на сферу права. Унаслідок цього виникають нові напрями й рухи, представники яких намагаються обґрунтовувати свої філософські позиції не на основі метафізичних міркувань, а за допомогою спостережень, аналізу емпіричних фактів, використовуючи при цьому методи “чистих”, насамперед природничих наук.

Засновником такого філософського напрямку (руху) вважається англійський філософ Д. Юм. Саме йому належить розмежування фізичних законів Всесвіту, які управляють всією живою та неживою природою, включно з людьми і тваринами, відповідно до незмінного принципу причинності, і нормативними законами морального й правового характеру, що диктують правила людської поведінки. Якщо пізнання перших

³⁶ Ллойд (н 2) 108.

засноване на фактах, а тому його істинність може бути перевірена (підтверджена чи спростована) дослідним шляхом, то другі (нормативні закони) – це сфера “належного”, яке неможливо сконструювати лише на основі відображення фактично існуючої дійсності. Воно є результатом суб’єктивної оцінки особи, у зв’язку з чим навіть за умови повсюдного дотримання сформульованих таким чином норм це не може стати доказом їхньої істинності, оскільки вони перебувають поза сферою спостережень та інших наукових методів.

Розмежування “наявного” (“сущого”), тобто того, що фактично існує, і “належного”, тобто того, що має бути, мало серйозні наслідки для природно-правової думки. Природне право стало розглядатись не як якась особлива, вища система права, заснована на справедливості, істинність якої самоочевидна чи раціонально доведена за допомогою розуму, а виключно як належне (те, що відноситься до сфери “належного”), що означає не більше, ніж претензію природного права на позначення ним моральних принципів³⁷.

Ідеї Д. Юма набули розвитку в концепції утилітаризму, в основу якої покладений принцип корисності як визначальний критерій оцінки всіх явищ. Родоначальником концепції був англійський філософ, теоретик права й моралі І. Бентам. Заперечуючи природне право, яке, на його думку, ґрунтується на змішуванні права й моралі, учений та його послідовники вважали, що право може бути правильно зрозуміле тільки як вільна від моральних, релігійних та інших напашарувань, абсолютно самостійна галузь знання, що ґрунтується на принципі корисності³⁸.

Хоч І. Бентама важко беззастережно назвати “послідовним юридичним позитивістом”³⁹ через відсутність у часи його життя самого поняття “юридичний позитивізм”, слід визнати, що позитивізм став безпосереднім спадкоємцем започаткованого ним учення утилітаризму. Саме воно створило сприятливі передумови для переходу до юридичного позитивізму.

Сама ж філософська течія, яку прийнято позначати терміном “позитивізм”, сформувалася лише в 30-х роках XIX ст., фактично вже після смерті І. Бентама (помер у 1832 р.). Її засновником був французький філософ О. Конт, який уперше ввів у науковий обіг і сам термін “позитивізм”.

О. Конт стверджував, що впродовж своєї історії людство проходить три стадії освоєння світу: теологічну (або релігійну), метафізичну й позитивістську. На відміну від попередніх двох стадій, на яких домінували апріорні знання, що ґрунтувалися на визнанні надприродної, транс-

³⁷ Ллойд (н 2) 108.

³⁸ Иеремия Бентам, ‘Введение в основания нравственности и законодательства’ в *Антология мировой правовой мысли, т III: Европа. Америка 17–20 вв.* (Мысль 1999) 389 і наст.

³⁹ Сливка (н 1) 118.

цендентної реальності – Бога чи метафізичних природних і моральних абстракцій пояснення світу, для позитивістської стадії притаманний принципово інший підхід до його освоєння, що ґрунтується на застосуванні наукових методів пізнання дійсності за допомогою спостережень та подальшої перевірки добутих через спостереження знань (теорій, концепцій) дослідним шляхом. Цю стадію О. Конт вважав вершиною досконалості знання, якої досягла сучасна йому людина.

Звідси випливало, що кожна галузь знання, яка хоче відповідати духу часу – нестримно зростаючій престижності науки – і бути ефективною, мусить мати наукове підґрунтя. Тільки за таких умов знання про природні й соціальні явища можуть розраховувати на прогрес.

Правознавство чи не найоперативніше відгукнулося на цей філософсько-позитивістський рух, утворивши новий напрям, який увійшов в історію під назвою “юридичний позитивізм”. Першість серед його основоположників зазвичай відводять англійському правознавцю – теоретику права Дж. Остіну, котрого відносять до учнів утилітариста О. Бентама. Відкидаючи базові для доктрини природного права його морально-духовні аспекти, Дж. Остін та інші представники юридичного позитивізму свої зусилля зосереджують, як відомо, на аналізі чинних норм (велінь, наказів), установлених суверенною владою та забезпечених можливістю застосування примусових заходів⁴⁰.

При цьому йдеться не про просту зміну акцентів (адже таких норм не відкидали зовсім і прихильники природного права), а про те, що тільки норми позитивного права, згідно з концепцією юридичного позитивізму, здатні акумулювати знання, засновані на даних наукових досліджень, що базуються на реальних фактах, виявлених у процесі спостережень. Ці дані є результатом аналізу фактів як діючих правових систем, так і правових систем минулого, оскільки між ними існує багато спільного в поняттях.

З такого підходу, окрім фетишизації встановлених державною владою норм у розумінні права, випливало ще декілька характерних для юридичного позитивізму висновків.

По-перше, юридична наука згідно з ним повинна займатися виключно логічним аналізом, структуризацією, узагальненням і систематизацією норм, установлених державою, тобто вивченням права, яким воно є в реальності (нааявного, реального права) та розробленням юридичних понять. Інакше кажучи, юридична наука має стати “наукою позитивного права” (Дж. Остін) або ж “юриспруденцією понять”, а по суті юридичною догматикою, яка згодом трансформувалася у спеціальний напрям аналітичної юриспруденції.

⁴⁰ Джон Остін, ‘Определение области юриспруденции’ в *Антология мировой правовой мысли, т III: Европа. Америка 17–20 вв.* (Мысль 1999) 400–4.

Привнесення у поняття права будь-якого позаправового матеріалу, притаманне “природно-правовій філософії”, як стверджував відомий німецький представник юридичного позитивізму К. Бергбом, не має ніякої юридичної цінності та вносить у юридичну науку неминучий у такому разі й шкідливий дуалізм ідеального та реального, дійсного права. Визначенням права має охоплюватися виключно правовий, реально діючий матеріал; усе інше, що не має правового характеру, у нього входить не повинно⁴¹.

Уявлення про юридичну науку, таку ж вільну від метафізичних морально-ціннісних впливів, як і природничі науки – фізика, хімія, математика тощо, були доволі поширеними в часи їх бурхливого розвитку й обумовленого ним небувалого авторитету науки. Згодом такі уявлення набули концептуально завершеного вигляду в “чистій теорії права” одного з найвидатніших юридичних позитивістів ХХ ст. Г. Кельзена.

По-друге, через призму понятійного мислення як науку почали розглядати не тільки систему знань, здобутих у процесі дослідження на основі використання таких методів, як спостереження, експеримент тощо, тобто власне науку, а й більшість інших явищ суспільного життя, включаючи навіть мистецтво. Наприклад, у 1836 р. англійський художник Дж. Констебль писав: ‘Живопис – це наука, і займатися нею необхідно точно так же, як вивченням законів природи’⁴². У зв’язку з цим він не виключав можливості розглядати пейзажний живопис ‘як розділ фізики, де картини є лише одним з експериментів’⁴³.

Таке сциєнтистське трактування не оминувало й поняття права. Його також почали інтерпретувати як науку, що виникає і функціонує як продукт раціонального понятійного мислення, зокрема сформульованої ним системи таких ключових понять, як права й обов’язки, фізичні та юридичні особи, власність, право власності, договір, делікт, злочин та ін.

Започаткована юридичним позитивізмом сциєнтистська традиція у поясненні природи права домінувала впродовж усього ХІХ – першої половини ХХ ст. Особливо великого поширення вона набула в радянський період, коли ледве не кожна встановлена державою норма розглядалась як уособлення наукової істини⁴⁴. Хоч і в дещо трансформованому вигляді, ця традиція не подолана досі (особливо на пострадянському просторі). І сьогодні чимало правознавців продовжують вважати, що право – це результат наукового пізнання, виявлення закономірностей суспільного, зокрема й правового, буття, їх узагальнення та переведення на

⁴¹ К. Bergbohm, *Jurisprudenz und Rechtsphilosophie* (Leipzig 1892) 367–72, 433–39; ‘Юриспруденция и философия права’ в *Антология мировой правовой мысли, т III: Европа. Америка 17–20 вв.* (Мысль 1999) 494–8.

⁴² Ллойд (н 2) 122.

⁴³ Там само.

⁴⁴ В Баранов, *Истинность норм советского права. Проблемы теории и практики* (Изд-во Саратовского университета 1989) 398.

мову юридичних норм (перетворення описуючої, дескриптивної інформації в приписуючу, прескриптивну), створення для їх втілення у життя науковообґрунтованих механізмів, здатних забезпечити ефективність сформульованих норм тощо. Звідси широке оперування такими запозиченими з науки термінами, як “наукове підґрунтя права”, “істинність правових норм”, “наукові принципи права”, “наукове право” тощо, зловживання якими небезпідставно піддаються критиці, щоправда, переважно західними фахівцями. Наприклад, сучасний канадський теоретик і філософ права Б. Мелкевік пише: ‘Наукове право блищить яскравим блиском фальшивої монети. Проте потрібно розуміти, що нове поняття не має наукового смислу, варто лише зняти з нього позолоту’⁴⁵.

По-третє, абсолютизація раціональнопонятійного мислення спричинила переоцінення (перебільшення) логічних аспектів у праві, призвівши до ще вразливішого за попередній (ототожнення права з наукою) висновку юридичного позитивізму – інтерпретації права як замкнутої системи норм, з якої за допомогою простого логічного аналізу – дедуктивно-силогістичних операцій – можна вивести рішення при розгляді будь-якої юридичної справи. У зв’язку з цим роль суддів зводилася виключно до “вуст закону” та здійснення намірів законодавця. Тобто вони фактично ізолювалися від різноманітних позазаконних чинників – моральних, політичних, економічних тощо, які не можуть не враховуватися при ухваленні судових рішень.

Таке надто спрощене трактування ролі суддів не тільки позбавляло їх будь-якої дискреції (судового розсуду), без якої здійснення правосуддя неможливе, що не сприяло підвищенню відповідальності суддів за ухвалювані ними рішення, а й, по суті, заперечувало вагому історичну роль судової практики в становленні та розвитку права (не тільки в англосаксонській правовій сім’ї), перетворюючи її на суто механістичну, технічну процедуру.

Вказані та деякі інші доволі сумнівні положення й висновки юридичного позитивізму не могли бути не помічені фахівцями – як філософами, так і правознавцями. Духовно-гуманістична, людиноцентристська спрямованість доктрини природного права, попри небездоганність деяких її позицій, про що йтиметься далі, продовжувала приваблювати хай і нечисленних прихильників ліберально-демократичної правової думки навіть у цей найдраматичніший для природного права період його історії.

З огляду на зазначене говорити про те, що вчення про нього остаточно здали свої позиції чи про повний їх крах, як це іноді трапляється у філософсько-правовій літературі, не зовсім коректно. Занепад самої школи природного права з її відірваними від реалій людського буття доволі розмитими позиціями всезагального трансцендентного людського розуму

⁴⁵ Б Мелкевік, *Юридическая практика в зеркале философии права* (пер с фр и англ, Аледо-Пресс 2015) 61.

зовсім не означає краху духовно-ціннісних аспектів права. Швидше має йтися про суттєве послаблення (зниження) інтересу до цих аспектів людської діяльності, на яких переважно базувалася школа природного права, що загалом для того часу не дивно. Адже уявлення про науку як сферу пізнання, що ґрунтується виключно на раціоналізмі у відображенні дійсності, тобто такою, якою вона існує сама собою, без будь-якого впливу на процес пізнання особистісних якостей і ціннісних установок його суб'єкта-людини, були пануючими в ту епоху. Такі уявлення про образ науки дістали назву класичної науки.

Усвідомлення значення духовно-моральних, ціннісних аспектів не тільки для соціально-гуманітарних наук, тим паче наук, що мають справу з нормативними системами, а навіть природничих і технічних наук, прийшло тільки на етапі формування сучасного постмодерного образу науки, який розпочався лише в 70-х роках минулого століття.

Проте задовго до цього, ще наприкінці ХІХ ст., відомий німецький правознавець Р. фон Ієрінг, погляди якого формувалися під значним впливом спочатку юриспруденції понять, а потім історичної школи, критикуючи доктрину природного права за її зневагу до історії, водночас зазначав, що основна мета права не ліквідована розвитком науки. Як творення розуму воно не зводиться до закону, а передбачає служіння вищій справедливості, що стоїть над законом, заради досягнення ідеальної мети – утвердження самої особистості та її “морального самозбереження”⁴⁶. Інакше кажучи, право не може бути нейтральним, безстороннім до моральних (етичних) цінностей і людських чинників.

Свої симпатії до певних ідей природного права висловлювало також чимало інших учених кінця ХІХ – початку ХХ ст. – основоположник теорії права як етичного мінімуму, німецький правознавець Г. Еллінек, представник марбурзької школи неокантіанства, інтерпретатор “природного права зі змінним змістом”, співвітчизник Г. Еллінека, теоретик і філософ права Р. Штаммлер та ін.

Як видно навіть із цього, доволі обмеженого переліку імен, одними з перших, хто почав усвідомлювати згубність духовно-морального “дальтонізму” позитивістської філософії загалом та юридичного позитивізму зокрема стали переважно правознавці. І це не дивно, оскільки саме юристи в процесі реалізації норм позитивного права відчували його ушкодження – статичність, нееластичність (негнучкість), відсутність оперативної реакції на динамізм суспільного життя, а нерідко й відверту невідповідність справедливості, іншим моральним цінностям чи навіть здоровому глузду.

⁴⁶ Р. Ієрінг, ‘Борьба за право’ в *Антология мировой правовой мысли, т III: Европа. Америка 17–20 вв.* (Мысль 1999) 448–9.

Це послужило імпульсом для відродження природного права, перші паростки якого можна помітити вже на початку ХХ ст., зокрема у працях Р. Штамлера. Проте ці паростки з різних причин належного розвитку не мали.

Однією з таких причин, очевидно, можна вважати поширення в цей період зародженого наприкінці ХІХ ст. соціологічного напрямку в правознавстві, основоположником якого на європейському континенті був визначний австрійський учений-юрист, наукова доля якого тісно пов'язана з Чернівецьким університетом (за часів, коли Буковина входила до складу Австро-Угорщини), творець школи “вільного”, “живого права” Є. Ерліх. Особливо великої популярності соціологічне вчення про право набули в США завдяки працям відомого американського правознавця, фундатора соціологічної юриспруденції та реалістичної школи права США Р. Паунда.

Як і юридичний позитивізм, соціологічний напрям у правознавстві ґрунтується на методологічних засадах філософського позитивізму⁴⁷, тобто на соціально-емпіричних дослідженнях, однак своїм вістрям спрямований проти юридичного позитивізму, піддаючи його нищівній критиці. “Державно-правове правознавство”, як вважав Є. Ерліх, – це не наука, а ремісництво, зайняте виданням законів та їх коментуванням. Аналогічну позицію сповідував також Р. Паунд, називаючи юридичний позитивізм “механістичною юриспруденцією”. Правознавство, на їхню думку, має спрямовувати свої зусилля на пошук “живого права” (Є. Ерліх), “права в дії” (Р. Паунд), тобто права не “в книгах”, а в реальному житті, використовуючи при цьому емпіричні методи.

Заперечували прихильники соціологічного напрямку праворозуміння також ототожнення права з наукою. Вони вважали, що право є наслідком не тільки раціонально-логічного мислення, а й творчого пошуку, що значною мірою здійснюється ірраціональним шляхом – через інтуїцію, що зближує право з мистецтвом. У зв'язку з цим Є. Ерліх, Р. Паунд та їхні послідовники вкрай негативно ставилися до розгляду юридичним позитивізмом права як логічно завершеної й замкнутої системи та до судових рішень як результату формально-логічних дедуктивних операцій “виведення” їх із норм і принципів цієї системи.

Незважаючи на різку антиюридико-позитивістську й антиетатистську спрямованість соціологічних теорій права, їх основоположники та прихильники, як і прибічники концепції юридичного позитивізму, не змогли подолати приниження ідеально-духовних, морально-гуманістичних засад у праві, хоч, на відміну від юридичних позитивістів, і не заперечували необхідності врахування моральних та інших чинників

⁴⁷ Сам термін “соціологія” введений у науковий обіг основоположником позитивізму О. Контом, який намагався створити нову науку з такою назвою.

у процесі пошуку “вільного права”. “Центр ваги розвитку права” вони вбачали в різноманітних “суспільних союзах” (включно з державою) або ж у реальних фактах (реалістична школа права), а не в автономних особистостях з їх невідчужуваними правами й свободами, творцями і носіями інших, віками нагромаджених цінностей. Це стало однією з причин використання соціологічної теорії права в антигуманних, антилюдських цілях, що особливо помітно проявилось у нацистській Німеччині, в якій деякі з її ідеологів намагалися обґрунтувати положеннями названої теорії встановлений нацистським режимом антилюдський “конкретний порядок” (*konkrete Ordnung*)⁴⁸.

Справжній ренесанс природного права відбувся тільки після Другої світової війни. Кричущі свавілля нацистського режиму під час війни, які часто підносилися до рангу закону, спричинили масовий післявоєнний рух, спрямований на подолання позитивізму, який, за висловом одного з найвпливовіших філософів права ХХ ст. Г. Радбруха, ‘позбавляв сил і здатності протистояти зловживанням нацистського законодавства’⁴⁹. Духовним главою цього руху, по суті, був сам Г. Радбрух, науковий шлях якого досить повчальний.

У двох невеликих за обсягом статтях, перша з яких мала назву “П’ять хвилин філософії права”, а друга – “Законне неправо і надзаконне право”, опублікованих у перші повоєнні роки, Г. Радбрух рішуче відходить від притаманних йому в довоєнний період релятивістських, а фактично переважно позитивістських або схильних до них позицій і звертається до ідей природного права, віддаючи їм перевагу над позитивним правом.

У вказаних статтях (особливо в другій) він сформулював положення, яке увійшло не тільки в історію філософії права, а й у юридичну практику під назвою “Формула Радбруха”. “Формула” спирається на попередній доробок автора, викладений ним у його широко відомій праці “Філософія права” (1932 р.), згідно з яким праву притаманні три основні складові ідеї – справедливість (*Gerechtigkeit*), доцільність (*Ratsamkeit*) і стабільність, або правопевність (*Rechtssicherheit*). Справедливість, відповідно до філософії Г. Радбруха, є основною ідеєю права, абсолютною цінністю, яка не виводиться з будь-якої іншої цінності⁵⁰. Її суть полягає у рівному ставленні до рівних і різного (нерівного) – до нерівних з урахуванням відмінностей між ними⁵¹. Доцільність пов’язується з метою права. На відміну від справедливості, вона є відносним критерієм ідеї права, який доповнюється справедливістю⁵². Правова стабільність (правопев-

⁴⁸ В Бігун, ‘Євген Ерліх: життя і правознавча спадщина (актуальний наукознавчий нарис)’ [2005] III (1–2) Проблеми філософії права 115.

⁴⁹ Г Радбрух, ‘Законное неправо и надзаконное право’ в Радбрух Г, *Философия права* (Международные отношения 2004) 235.

⁵⁰ Там само 42.

⁵¹ Там само 64.

⁵² Там само і наст.

ність) спрямована на те, щоб забезпечити єдиний порядок регулювання суспільних відносин. Як феномен позитивного права, вона вступає у суперечність зі справедливістю й доцільністю, оскільки позитивне право передбачає наявність влади, яка його встановлює, не завжди дотримуючись справедливості й доцільності⁵³.

Відштовхуючись від вказаних ідей (елементів) права, Г. Радбрух у своїй “Формулі” розставив принципово відмінні від попередніх акценти в їх співвідношенні.

Якщо у “Філософії права” він і говорить про рівність усіх трьох названих ідей (елементів) для розуміння права, проте віддає перевагу в цій “тріаді” ідеї стабільності, зазначаючи, що ‘існування правопорядку важливіше, ніж його справедливість і доцільність’⁵⁴, а суддя, ‘який усупереч своєму правовому відчуттю залишається вірний закону’, заслуговує на повагу⁵⁵, то в названих повоєнних статтях його позиція щодо співвідношення цих елементів зазнає суттєвої корекції. Г. Радбрух наділяє суддю правом, ба більше, обов’язком, оцінювати закон на предмет його відповідності справедливості й не застосовувати його в разі, ‘коли чинний закон *стає настільки кричуще несумісним із справедливістю* (курсив наш. – М. К.), що закон як “несправедливе право” заперечує справедливість’⁵⁶. Тобто конфлікт між справедливістю і правовою стабільністю (правопевністю) має вирішуватися в таких випадках на користь пріоритету справедливості, юристи повинні знайти в собі мужність не визнавати за “кричуще несправедливими законами” їх правовий характер⁵⁷.

Саме в цьому полягає суть “Формули Радбруха”. У такому формулюванні вона широко використовувалася судами (з безпосереднім посиланням на цю назву) у повоєнній Німеччині при розгляді справ щодо злочинів нацистського режиму, а згодом – щодо інших злочинів проти людяності, спричинених розділенням Німеччини. У такій же інтерпретації “Формула Радбруха” застосовувалася також поза межами Німеччини й продовжує впливати на сучасну судову практику.

З огляду на це сумнівною видається відносно поширена у філософсько-правовій літературі думка про існування двох окремих “Формул Радбруха” – довоєнної і післявоєнної, або ж двох різних варіантів “Формули”⁵⁸.

За всієї популярності “Формули Радбруха” у повоєнний період історії природного права та привабливості її ідей для сучасної правової теорії й практики, сама “Формула”, як стверджує досвід її використання, не бездоганна. З огляду на оціночний характер “Формули”, її застосування

⁵³ Радбрух (н 49) 88.

⁵⁴ Там само 87.

⁵⁵ Там само 100.

⁵⁶ Там само 234.

⁵⁷ Там само 226.

⁵⁸ Велика українська юридична енциклопедія, т 2: Філософія права (Право 2017) 723.

є доволі складним розумовим процесом, адже вона не визначає більш-менш чітких меж між “кричущою несумісністю закону зі справедливістю” і можливими власними уявленнями про справедливість суб’єктів використання “Формули”, на що відомі правознавці, серед них один із найвидатніших позитивістів ХХ ст. Г. Гарт, звертали увагу ще в період її найвищої популярності.

Поряд зі складнощами практичного характеру “Формула Радбруха” вразлива також у теоретичному та філософсько-правовому аспектах. Згідно з нею право фактично існує у двох відокремлених одна від одної формах – у формі позитивного права, тобто закону, й у формі надпозитивного, надзаконного природного права. Такий підхід, притаманний класичним варіантам доктрини природного права, веде до “роздвоєння” єдиного феномену права, порушує його цілісність і монолітність, на чому знову-таки наголошували противники доктрини природного права.

У зв’язку з цим подальший розвиток її надбань, зокрема й нерозривних зв’язків права зі справедливістю та іншими етичними цінностями, пішов по шляху пошуку методологічного підґрунтя для усунення зазначеного дуалізму між природним і позитивним правом та з’ясування дійсної природи права як єдиного соціокультурного феномену, який втілює в собі надбання як природного, так і позитивного права⁵⁹, тобто його реальний та ідеальний аспекти.

Одним із перших, хто започаткував дискусії з цього приводу, був чи не найавторитетніший філософ права післявоєнної Німеччини А. Кауфман (до речі, колишній суддя), який розглядав проблему співвідношення реального та ідеального у праві в межах запропонованої ним онтологічної структури права. Згідно з його концепцією протиставлення позитивного й природного права, особливо яскраво виражене на ранніх етапах правового розвитку, себе не виправдало. Як однобічна й абсолютизуюча позиція природного права, так й однобічний та абсолютний юридичний позитивізм не спроможні досягнути складну онтологічну структуру права, оскільки кожна з цих концепцій містить правильний аспект, проте лише один, який неможливо узагальнити без шкоди для справи⁶⁰.

Юридіко-позитивістська теорія, відповідно до якої мають визнаватися правом державні приписи, що під девізом “наказ є наказ” і “закон є закон” виправдовували концентраційні табори й масові вбивства в роки націонал-соціалістичної диктатури, зазначав А. Кауфман, ‘доводить правову думку до абсурду й спростовує сама себе’⁶¹. Історія фашистських і комуністичних диктаторських режимів свідчить, що більше відношення до дійсності права, ніж позитивність, має його правова сутність, тобто

⁵⁹ С. Максимов ‘Дуальность права’ (2011) 1 Право Украины 78–9.

⁶⁰ А. Кауфманн, ‘Онтологическая структура права’ (2008) 1 Российский ежегодник теории права 151–2.

⁶¹ Там само 154.

коли право ‘за своїм змістом, у крайньому разі приблизно, являє собою правильне (істинне) право’⁶². Прийнятий формально правильно, але злочинний за змістом закон, хоч й існує позитивно, проте не може вважатися правом.

На думку А. Кауфмана, визнання неспроможності юридичного позитивізму не означає, що ‘можливо просто змінити знаки’, поставивши притаманну природному праву сутнісну категорію справедливості значно вище позитивності, ‘так що вона практично більше не відіграватиме ролі’. У такому разі, на його переконання, екзистенція права (тобто його позитивне існування) поглинається його есенцією (від лат. *essential* – суть), тобто сутнісним змістом. Відповідно, поняття права за такого підходу не залежить від позитивності, воно більшою мірою є “надпозитивним” або “допозитивним” правом. Така точка зору притаманна ідеалістичним та абсолютистським природно-правовим ученням, які розглядають природне право як існуючу поруч і вище позитивного права чисту сутність права, абсолютно правильною й справедливою за своїм змістом, що має незмінну дійсність для всіх людей і для всіх часів. Проте цей екстремальний вихідний пункт природного права такий же неприйнятний для пояснення онтологічної структури права, як і крайній юридичний позитивізм⁶³.

Як не важко помітити, у наведених міркуваннях А. Кауфмана є чимало спільного з поглядами (особливо повоєнними) Г. Радбруха. Як і останній, він не відкидає значення для розуміння права ідеї як природного права (насамперед справедливості), так і позитивного права (визначеності, стабільності, передбачуваності тощо).

Проте висновки Г. Радбруха й А. Кауфмана суттєво відрізняються. Якщо Г. Радбрух, як зазначалося, фактично дотримувався позиції дуалізму, роздвоєння права, яке логічно призводить до існування двох, рівною мірою дійсних правопорядків, що, за слушним зауваженням Г. Кельзена, є неможливим, й один із них обов’язково має бути зайвим⁶⁴, то позиція А. Кауфмана зводиться до того, що дійсним завжди може бути лише одне право, яке поєднує елементи позитивності з об’єктивно правильним правом (*richtiges Recht*), яке зобов’язане своєю дійсністю не суб’єктивній волі законодавця, а “об’єктивній правовій істинності” природного права⁶⁵. Момент “правильності” (природності) за А. Кауфманом необхідно присутній у понятті права. Тобто йдеться про “бживлення” природного права в позитивне право. Справедливість як надпозитивний принцип дійсний лише в позитивному праві, а позитивне право дійсне лише че-

⁶² Кауфманн (н 60).

⁶³ Там само.

⁶⁴ H Kelsen, *Die philosophischen Grundlagen der Naturrechts lebre und des kechts positivismus* (Berlin 1928) 271 I; Кауфманн (н 60) 154.

⁶⁵ Там само 155.

рез свою участь у справедливості. Обидва вони взаємно обумовлені й вимагають один одного⁶⁶.

Ще далі в розвитку теорії співвідношення ідеального й реального в праві пішов співвітчизник А. Кауфмана, відомий сучасний теоретик і філософ права Р. Алексі. Наголосивши на тому, що дійсна природа права має пов'язуватися не з поняттям “дуалізм” (*dualism*), яке робить акцент на роздвоєнні природного права й позитивного права, а з поняттям “дуальність” (*dual*), що акцентує увагу на двоскладовій права як єдиного цілого, він обґрунтовує положення про те, що право необхідно включає як реальний або фактичний, так й ідеальний або критичний вимір. У вивченні права фактичний вимір представлений елементами офіційного походження й соціальної ефективності, тоді як ідеальний вимір виражається в елементі моральної правильності⁶⁷. Дуальність природи права полягає не просто у визнанні цих елементів складовими єдиного поняття права, а в якісному їх поєднанні. Тільки узгодженість ідеального виміру права з реальним відкриває можливості для адекватного розуміння права та його онтологічної природи. При цьому починати таку узгодженість, згідно з теорією Р. Алексі, слід зі встановлення ідеального виміру права. Цей вимір знаходить свій вираз у тому, що право з необхідністю висуває домагання на правильність, яка передбачає домагання моральної правильності⁶⁸. Саме вона є джерелом необхідного зв'язку між правом і мораллю, розкриттю якого присвячені праці як самого Р. Алексі, так і багатьох інших теоретиків і філософів права сучасності – прихильників ідей природного права.

Щоправда, чимало з них (зокрема ті ж А. Кауфман та Р. Алексі) відносять себе не так до прибічників самої доктрини природного права, як до представників непозитивістського праворозуміння. Проте навіть ті з філософів права, які схильні зараховувати себе до послідовників доктрини природного права, не відмовляються від використання надбань інших правових концепцій, зокрема й юридичного позитивізму. Показовою є позиція творця однієї з найвпливовіших версій юснатуралізму у XX ст., яка дістала назву теорії “процедурного природного права”, визначного американського філософа права Л. Фуллера.

У своїй найбільш відомій праці “Мораль права” та інших публікаціях він переносить центр ваги в обґрунтуванні моральності права із зовнішніх щодо права моральних цілей, на досягнення яких повинна бути спрямована правова система для того, щоб іменуватися правовою (як зазначалося, позиція притаманна всім класичним варіантам доктрини природного права, які Л. Фуллер називає матеріальним природним

⁶⁶ Кауфманн (н 60) 157.

⁶⁷ Р. Алексі, ‘Дуальная природа права’ (2011) і Право України 45.

⁶⁸ Там само 45.

правом⁶⁹), на вимоги внутрішньої моралі права. Під цими вимогами він розуміє сукупність принципів, які не просто визначають моральні передумови правопорядку, а іманентно присутні в його моральній складовій. До цих принципів Л. Фуллер відносить:

- всезагальність закону;
- обнародування закону;
- неприпустимість законів із зворотною дією, за винятком особливих випадків;
- ясність законів;
- несуперечливість законів;
- неприпустимість законів, що вимагають неможливого;
- стабільність законів (їх незмінюваність упродовж тривалого часу);
- узгодженість дій посадових осіб із правилами, сформульованими в законі⁷⁰.

Виділені Л. Фуллером вісім названих вимог внутрішньої моралі права, як неважко помітити, не відносяться до числа зовсім обділених увагою прихильниками інших, не природно-правових теорій. Проте вони розглядалися переважно, або й винятково, крізь призму юридичної визначеності, а не моральних категорій. Очевидно це дало підстави йому оперувати вимогами внутрішньої моралі права й принципами законності як поняттями тотожними⁷¹, а його критикам, серед яких були не тільки представники юридичного позитивізму (наприклад Г. Гарт), а й інших, непозитивістських концепцій (зокрема Р. Дворкін) піддавати сумніву теорію Л. Фуллера, дорікаючи йому за непослідовність і навіть плутанину⁷².

Не вдаючись до детального аналізу процедурної теорії природного права Л. Фуллера, слід відзначити, що за всіх її вразливих місць вона акцентує увагу на тих моральних аспектах права (за Л. Фуллером передусім на ‘моралі прагнення, а не моралі обов’язку’⁷³), які не піддаються раціоналізації та формалізації, а залежать від контексту, у якому вони застосовуються. Особливо важливе значення моральні аспекти права мають в юридичному тлумаченні, проблеми якого, за висловом вченого, ‘займають центральне місце у внутрішній моралі права’⁷⁴.

Позиція, згідно з якою повноцінне юридичне тлумачення неможливе без врахування моральних принципів, послідовно проводить у своїх пра-

⁶⁹ Лон Фуллер, *Мораль права* (пер з англ., Сфера 2007) 120.

⁷⁰ Там само 53, 61–112.

⁷¹ Там само 237, 246, 285 та ін.

⁷² H L A Hart, ‘The Morality of Law by Lon L. Fuller. Review’ [1965] 78 (6) Harvard Law Review 1285; Фуллер (н 69) 238.

⁷³ Фуллер (н 69) 58, 127. “Мораль обов’язку”, на відміну від “моралі прагнення”, як випливає з концепції Л. Фуллера, приписує певну поведінку як обов’язок, не надаючи іншим права вимагати його беззаперечного виконання. Навпаки, “мораль прагнення” акцентує увагу на можливості інших вимагати того, чого вимагають від нас.

⁷⁴ Фуллер (н 69) 112, 265.

цях інший провідний американський теоретик і філософ права Р. Дворкін. Намагаючись поєднати юридичні правила тлумачення, притаманні юридичному позитивізму, і моральні принципи, на які спираються у процесі інтерпретації прихильники природного права (зокрема той же Л. Фуллер), Р. Дворкін пропонує власний підхід до теорії інтерпретації (за його словами, “третій шлях” між доктриною природного права і юридичним позитивізмом), який називає інтерпретивізмом. Відповідно до нього право – це не просто сукупність встановлених авторитетом норм. Воно не існує за межами юридичної (насамперед судової) практики, а отже, є результатом постійних інтерпретацій, що ґрунтуються не тільки на встановлених нормах, а й на належному правовому оформленні моральних вимог. Ці вимоги набувають характеру стандартів – принципів, які виходять за межі встановлених юридичних норм. Вони мають моральне джерело походження і виступають передусім як моральні судження, що “працюють” за відмінним від норм механізмом, який значною мірою залежить від конкретної правової ситуації (як приклад Р. Дворкін наводить справу про можливість спадкування вбивцею майна своєї жертви)⁷⁵. Саме принципи, як основоположні ідеї, що спрямовують правове регулювання, виступають зв’язуючою ланкою між природно-правовим і юридично-догматичним (юридіко-позитивістським) підходами в процесі інтерпретаційної діяльності.

Її результативність, згідно з концепцією Р. Дворкіна, визначається не стільки об’єктивними чинниками (традиційними правилами, методами й способами юридичного тлумачення), скільки такими моральними принципами, як людська гідність, рівність, свобода та іншими суб’єктивними чинниками, інакше кажучи, тим, що Р. Дворкін називає “порядністю” (*integrity*) у праві. Особливе місце у зв’язку з цим він відводить моральному прочитанню (*Moral reading*) Конституції США, провідну роль у якому відіграють рішення Верховного Суду США, члени якого систематично звертаються до такого прочитання при розгляді конкретних складних справ⁷⁶.

Звідси Р. Дворкін робить висновок, що між правом і мораллю відсутня чітка розмежувальна лінія. Відкидаючи як характерне для юридичного позитивізму жорстке розрізнення моралі й права, так і притаманне класичним варіантам доктрини природного права зведення моралі виключно до зовнішнього критерію оцінки позитивного права, згідно з яким закон, що не відповідає моральним вимогам, не може вважатися чинним (позиція своєрідного “вето” моралі над правом), Р. Дворкін обґрунтовує думку про те, що право “вбудоване в мораль”, тобто є її

⁷⁵ R Dworkin, *Law's Empire* (Fontana press 1986) XIII, 227–34.

⁷⁶ R Dworkin, *Freedom's Law. The Moral Reading of the American Constitution* (Harvard University Press 1996) 35–8; Г Коваленко, ‘Роналд Дворкін про моральне прочитання Конституції США’ (2011) Спец. вип. 7 Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка 107–14.

частиною⁷⁷. І хоч такий підхід до співвідношення права й моралі небезспірний⁷⁸, важко не погодитися з ним у тому, що мораль не є виключно зовнішнім щодо змісту права чинником (критерієм оцінки позитивного права, про що вже згадувалося). Зв'язки між правом і мораллю набагато глибші. Їх об'єднують насамперед спільні для моралі й права внутрішні сутнісні цінності, без усвідомлення й поглибленого осмислення яких існує небезпека перетворення нормозастосовної діяльності у відірвану від реалій формально-догматичну процедуру, прояви якої все ще нерідко помітні у вітчизняній посттоталітарній судовій практиці.

Висновки. Наведений короткий аналіз поглядів провідних філософів права як порівняно недалекого минулого (після Другої світової війни), так і сучасності дають підстави для принаймні трьох підсумовуючих висновків.

По-перше, найбільш поширені в сучасному світі філософсько-правові концепції – доктрину природного права, теорію юридичного позитивізму, соціологічну теорію права – та їх численні варіанти неможливо оцінювати на основі критеріїв, притаманних науці – “істинності – хибності”, “істини – омані”, як це відбувалося у часи домінування сцієнтизму (фетишизації ролі науки). Якби одні з них були істинними, а інші зовсім хибними, популярність “хибних” себе вичерпала б і, як і чимало інших концепцій права, які обґрунтовуються суто науковими методами, про які йшлося вище, вони залишилися б в історії.

Проте всі названі концепції у різних їх варіантах залишаються доволі впливовими. Непримиренна боротьба між ними значною мірою обумовлена намаганням перенести на них властивий науці критерій “істинності – хибності”, залишилася в минулому. Нині переважають пошуки якщо не консенсусу (він з огляду на несумісність світоглядних підходів неможливий), то компромісів між ними, а точніше їх здобутками, підтвердженням, чому є очевидне прагнення до їх інтеграції, продемонстроване вище.

По-друге, філософсько-правові, як й інші філософські концепції, на відміну від наукових концепцій, оцінюються не за критерієм “істинності – хибності”, згідно з яким одна концепція виключає інші, а за критерієм (принципом) взаємодоповнення одна одної⁷⁹.

Усі вони мають як свої переваги, так і недоліки. Тільки на основі синтезу їхніх здобутків у контексті надбань поступального розвитку людської цивілізації можна отримати більш-менш задовільні уявлення про

⁷⁷ Р Дворкін, ‘Цілісність права’ в Фейнберг В Дж та Каулман Дж (ред), *Філософія права* (Основи 2007); С Гест, ‘Єдність і смисл в теорії права Рональда Дворкіна’ (2013) 1 *Філософія права і загальна теорія права* 354–69.

⁷⁸ Hugh Baxter, ‘Dworkin’s “One-System” Conception of Law and Morality’ (2010) 90 *Boston University Law Review* 857–62.

⁷⁹ С Причепій та А Черній та П Чекаль, *Філософія: посібник* (Академвидав 2003) 26.

онтологічну, епістемологічну й аксіологічну природу права та тенденції його розвитку в сучасному світі.

По-третє, незважаючи на те що доктрина природного права, як й інші концепції праворозуміння, не позбавлена вад (невизначеності, зокрема відсутності чітких критеріїв відмежування правового від неправового; абсолютизації ідеальних аспектів права та недооцінки його реального виміру, що надає доктрині очевидно оціночного характеру і, як наслідок, знижує можливості права виступати у ролі загальнообов'язкового нормативного стандарту поведінки, тощо) здобутки доктрини все ж перевершують її вади. Серед них слід насамперед відзначити:

- орієнтацію доктрини природного права на пошук об'єктивної сутності права через звернення до його морально-етичних основ, що суттєво розширює й поглиблює зміст права, пов'язуючи його з нагромадженими протягом багатьох століть цінностями світової культури. Цінності ж для людини, як зазначав свого часу видатний математик, фізик і філософ Б. Паскаль, часто бувають вагомішими за теоретичні судження й висновки науки, оскільки саме вони визначають реальне життя людей та їхню долю;

- людиноцентричність доктрини природного права. У центрі всіх її варіантів стоїть людина, її гідність, невідчужувані права й свободи, які є невіддільною рисою природи людини. Вони обмежують державу, зокрема й законодавчу владу, примушують до встановлення певних обов'язків щодо гарантування цих прав і свобод, а отже, є суттєвою перешкодою для державного свавілля;

- протидію доктрини природного права надмірному формалізму й догматизму в праві. Згідно з доктриною зміст права визначається не державою. Держава не має й не може мати монополії на творення права, вона є творцем законодавства, а не права, яке є явищем об'єктивним. Першоджерелом права є людина, її природні, невідчужувані права й свободи та інші цінності людської культури;

- розрізнення понять “право” й “закон”, встановлення орієнтирів для пошуку критеріїв правового характеру закону та “правопорушуючого законодавства”.

Ці та деякі інші здобутки доктрини природного права нині лежать в основі досягнень у сфері як правової теорії, зокрема таких її безсумнівних надбань, як теорія прав людини, концепції верховенства права й правової держави, так і юридичної практики, переконливим підтвердженням чому можуть бути численні рішення міжнародних судів, зокрема Європейського суду з прав людини, а також конституційних і верховних судів європейських та багатьох інших демократичних і правових держав сучасного світу.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Bergbohm K, *Jurisprudenz und Rechtsphilosophie* (Leipzig 1892) (in German).
2. Dworkin R, *Freedom's Law. The Moral Reading of the American Constitution* (Harvard University Press 1996) (in English).
3. Dworkin R, *Law's Empire* (Fontana press 1986) (in English).
4. Kelsen H, *Die philosophischen Grundlagen der Naturrechts lebre und des kechts positivismus* (Berlin 1928) (in German).
5. Needham J, *Science and Civilization in China, vol 2: History of scientific thought* (Cambridge University Press 1956) (in English).
6. Baranov V, *Istinnost' norm sovetskogo prava. Problemy teorii i praktiki* (Izd-vo Saratovskogo universiteta 1989) (in Russian).
7. Bachynin V ta Panov M, *Filosofia prava* (In Yure 2002) (in Ukrainian).
8. Holovaty S, *Verkhovenstvo prava. U trokh knykh, kn persha: Vid idei – do doktryny* (Feniks 2006) (in Ukrainian).
9. Prychepii S ta Chernii A ta Chekal P, *Filosofia: posibnyk* (Akademydav 2003) (in Ukrainian).
10. Slyvka S, *Pryrodne ta nadpryrodne pravo, ch 1: Pryrodne pravo: istoryko-filosofskyi pohliad* (Atika 2005) (in Ukrainian).

Edited books

11. *Antologija mirovoj pravovoy mysli, t III: Evropa. Amerika 17–20 vv.* (Mysl' 1999) (in Russian).
12. Aristotel', *Politika* (Kisljuk O per z davn'ogr ta peredm, Osnovi 2000) (in Russian).
13. Dvorkin R, 'Tsilisnist prava' v Feinberha Dzh ta Kaulmana Dzh (red), *Filosofia prava* (Osnovy 2007) (in Ukrainian).
14. Fuller L, *Moral prava* (per z angl, Sfera 2007) (in Ukrainian).
15. Gegel' G, *Filosofija prava* (Mysl' 1990) (in Russian).
16. Kant I, 'Metafizika нравов v dvuh chastjah' v Kant I, *Kritika prakticheskogo razuma* (per s nem, Nauka 1999) (in Russian).
17. Lloid D, *Ideja prava* (Jumasheva M i Jumashev Ju per s angl, Jugona 2002) (in Russian).
18. Mark Tulii Tsytserson, *Pro derzhavu. Pro zakony. Pro pryrodu bohiv* (Lytyvynov V per z latyn, Osnovy 1998) (in Ukrainian).
19. Melkevik B, *Juridicheskaja praktika v zerkale filosofii prava* (per s fr i angl, Aledo-Press 2015) (in Russian).
20. Platon, 'Derzhava' u *Antolohii liberalizmu: polityko-pravnychi vchennia ta verkhovenstvo prava* (Holovaty S red, Knyha dlja biznesu 2008) (in Ukrainian).
21. Radbruh G, 'Zakonnoe nepravo i nadzakonnoe pravo' v Radbruh G, *Filosofija prava* (Mezhdunarodnye otnoshenija 2004) (in Russian).

Encyclopaedias

22. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia, t 2: Filosofia prava* (Pravo 2017) (in Ukrainian).

Journal articles

23. Baxter H, 'Dworkin's "One-System" Conception of Law and Morality' (2010) 90 Boston University Law Review 857–62 (in English).

24. Hart H L A, 'The Morality of Law by Lon L. Fuller. Review' [1965] 78 (6) Harvard Law Review 1285 (in English).
25. Aleksi R, 'Dual'naja priroda prava' (2011) 1 Pravo Ukrainy 45 (in Russian).
26. Bihun V, 'Ievhen Erlikh: zhyttia i pravoznavcha spadshchyna (aktualnyi naukovychny narys)' [2005] III (1–2) Problemy filosofii prava 115 (in Ukrainian).
27. Hest S, 'Iednist i smysl v teorii prava Ronalda Dvorkina' (2013) 1 Filosofiia prava i zahalna teoriia prava 354–69 (in Ukrainian).
28. Kaufmann A, 'Ontologicheskaja struktura prava' (2008) 1 Rossijskij ezhegodnik teorii prava 151–2 (in Russian).
29. Kovalenko H, 'Ronald Dvorkin pro moralne prochyttannia Konstytutsii SShA' (2011) Spets. vyp. 7 Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav im E O Didorenka 107–14 (in Ukrainian).
30. Maksimov S 'Dual'nost' prava' (2011) 1 Pravo Ukrainy 78–9 (in Russian).

Mykola Koziubra

NATURAL LAW DOCTRINE: THROUGH HISTORICAL RISES AND FALLS TO BE RECOGNIZED AS THE BASIS OF THE MOST IMPORTANT ACHIEVEMENTS OF MODERN LEGAL THEORY AND PRACTICE

ABSTRACT. The article provides the insight into the doctrine of natural law evolution from the origin of its ideas in the times of antiquity through the formation of fundamental stipulations thereof up to the acknowledgement of its position within the modern legal theory and practice.

The article dwells upon the point that the doctrine of natural law has undergone both the periods of blistering ascent, as well as shocking degradation turning at some times into full decay.

The period of Renaissance (XVII–XVIII centuries) has experienced one of the natural law highest ascents. This is when the powerful school of natural law leading it to prominent position in legal perception was initiated. It has had significant influence on the process of national and international law development, while the latter owes much to this school contributing a lot to its present day state.

The article further focuses on the causes of natural law school degradation being primarily caused by the concept of legal positivism dwelling on absolutization of the role of scholarship as well as rational and logical mentality in lawmaking, and also on the ignorance of mental and value-based foundations of the society and trying to taper it to the secluded system of norms, as well as to negation of judicial practice' role in lawmaking process etc.

The named and other disadvantages of legal positivism had no other choice but to support the renaissance of the natural law, having place after World War II in the form of the reaction on outrageous tyranny of Nazi regime which was often advocated in the form of law. The article analyzes the input Gustav Radbruch, Arthur Kaufmann and certain other philosophers have made to this process.

The article concludes by basing its findings on the works of Robert Alexy, Lon Fuller, Ronald Dworkin and others providing assistance to track tendencies of natural law doctrine development in contemporary non-positivist legal philosophy.

This analysis has provided the author grounds for the following conclusions:

Firstly, the most widely popular and most influential contemporary concepts of legal philosophy (natural law doctrine, theory of legal positivism, sociological theory jointly with their numerous varieties cannot be assessed based on science criteria, namely “true-false”, “truth-lies”. Unlike scientific concepts, these should be assessed based on the criteria of the complementarity of both theories’ benefits.

Secondly, regardless of the fact that natural law doctrine together with other law perception concepts does include certain disadvantages its achievements leave those disadvantages far behind. The achievements of natural law theory may be regarded as following: the focus of the doctrine on finding the objective essence of law through addressing its moral and ethical framework, thus significantly widening and deepening the essence of law by linking it to the values of world culture which have been stacking for many centuries; human-centrism of natural law doctrine: human and its dignity, integral rights and liberties, being inherent feature of human nature locate in the center of the concept. Those features form a link for the state, thus limiting it and being a significant barrier for state tyranny; natural law doctrine opposition to excessive formalism and dogmatism in law. It stipulates that the primary source of law is not attributed to the state but to human, and its inherent natural rights and freedoms together with other human culture values; differentiation of “law” and “statute” terms, adoption of guidelines for lawful statute and law-breaking statutes criteria.

Thirdly, those and other achievements of natural law doctrine form currently the basis of general legal theory achievements, including those achievements in human rights theory, the concept of the rule of law and law-governed state, as well as of the legal practice.

KEYWORDS: natural law doctrine; theory of legal positivism; sociological theory; human rights theory.